

Poblament rural i vies de comunicació en època romana a la Ribera del riu Xúquer (València)

JOSÉ PÉREZ BALLESTER; FERRAN ARASA I GIL*

En aquest article realitzem una aproximació al poblament rural i a les vies de comunicació romanes a la Ribera del riu Xúquer, amb especial atenció a la Via Augusta. S'hi analitzen les fonts històriques i arqueològiques, incloent entre aquestes darreres els resultats del nostre treball de camp.

S'hi observa una distribució d'assentaments, tant ibèrics com romans, al llarg de l'eix marcat per l'actual CV-41 (Algemesí-Alzira-Manuel), que relacionem amb el traçat de la Via Augusta. També detectem un altre eix que segueix en part la CV-50, que devia ser subsidiari del primer i comunica el curs alt del riu Magre amb la plana del Xúquer.

Paraules clau: Poblament romà. Vies romanes. Plana de la Ribera del riu Xúquer.

En este artículo realizamos una aproximación al poblamiento rural y las vías de comunicación romanas en la Ribera del riu Xúquer, con especial atención a la Via Augusta. Se analizan las fuentes históricas y arqueológicas, incluyendo entre estas últimas los resultados de nuestro trabajo de campo.

Se observa una distribución de asentamientos, tanto ibéricos como romanos, a lo largo del eje marcado por la actual CV-41 (Algemesí-Alzira-Manuel), que relacionamos con el trazado de la Via Augusta. También detectamos otro eje que sigue en parte la CV-50, que sería subsidiario del primero y comunica el curso alto del río Magro con la llanura del Xúquer.

Palabras clave: Poblamiento romano. Vías romanas. Llanura de la Ribera del río Xúquer.

Rural settlement and communication routes in the Roman period at the Ribera of the Xúquer River (Valencia, Spain)

This paper deals with the rural settlement and the Roman communication routes at the Ribera of the Xúquer River, paying special attention to the Via Augusta. We analyze the historical and archaeological sources as well as the results of our fieldwork.

A distribution of Roman and Iberian sites along the axis marked by the road CV-41 (Algemesí-Alzira-Manuel) is observed and we think they have to be linked with the tracing of the Via Augusta. We also have identified another axis that follows partly the CV-50, which would be subsidiary to the first one, communicating the upper flow of the Magro River with the Xúquer River plain.

Key words: Roman rural settlement. Roman communication routes. The Ribera plain of the Xúquer River.

1. INTRODUCCIÓ: TERRITORI I OBJECTIUS

Aquest treball constitueix una aproximació a l'estudi del poblament rural i les vies de comunicació romanes a la comarca de la Ribera, realitzada en el marc del projecte "Paisatge, poblament i vies de comunicació d'època romana en la conca del Baix Xúquer", dins del Programa de Projectes d'Investigació Científica i Desenvolupament Tecnològic de la Generalitat Valenciana (GV96-B-ES-15-094). Fou presentat inicialment com a ponència a la VII Assemblea d'Història de la Ribera celebrada a Sumacàrcer l'any 2000. Després de la seua revisió i actualització, hem cregut oportú publicar-lo.

El territori d'estudi és la Ribera del Xúquer, des dels termes municipals d'Alcàntera de Xúquer i Beneixida pel SW, fins a Albalat i Polinyà pel NE, i des de Carlet al nord fins a Manuel i l'Ènova al sud. Aquesta delimitació obeeix en part a la voluntat de continuar l'estudi del poblament romà i les

vies de comunicació de la Vall del Canyoles (la Costera) que abordaren J. Pérez Ballester i R. Borredá dins d'un projecte de prospeccions arqueològiques ordinàries ("El poblament ibèric i romà a la Vall del Canyoles" 1994-1998) de la Conselleria de Cultura i Educació de la Generalitat Valenciana, del qual es publicà un avanç del període ibèric (Pérez Ballester, 2006; Pérez Ballester i Borredá, 1998 i 2006). I per això mateix ens plantejarem un reconeixement del territori des del SW cap al NE, des de l'aiguabarreig del Canyoles i l'Albaida amb el Xúquer, cap a la mar i València. La densitat del poblament en l'àrea d'estudi definida anteriorment és la raó per la qual el nostre esforç es concentrà en aquesta zona. Els municipis revisats són: Albalat de la Ribera, Alberic, l'Alcúdia, Algemesí, Alzira, Beneixida, Benimuslem, Carcaixent, Castelló de la Ribera, Corbera, Guadassuar, l'Ènova, Manuel, Massalavés, Montortal, la Pobla Llarga, Polinyà de Xúquer, Rafelguaraf, Sant Joan d'Ènova i Senyera.

Els objectius ja apareixen enunciats en el títol d'aquest treball: l'anàlisi del poblament rural romà de la zona i la seua relació amb les vies de comunicació antigues, especialment amb la Via Augusta que, sens dubte, travessava aques-

* Departament de Prehistòria i Arqueologia. Universitat de València. Av. Blasco Ibáñez, 28, 46010 València.

Rebut: 13-05-2010. Aceptat: 31-05-2010

tes terres, seguia per la Vall del Banyoles i continuava per Villena cap a Elx per la Vall del Vinalopó.

La zona de què ens ocupem devia quedar inclosa en el *territorium* municipal de *Saetabis*. Tot i que no hi ha proves de la seua extensió, això és el que es pot deduir de la notícia de Plini (III: 24-25) segons la qual el riu *Sucro* (Xúquer) era el límit entre els convents jurídics Tarraconense i Cartaginense, dues extenses demarcacions judicials establertes en l'Alt Imperi. Al primer pertanyia la ciutat de *Valentia* i al segon la de *Saetabis*. Aquest caràcter fronterer, possiblement hereu de la divisòria entre les regions ibèriques de l'Edetània i Contestània com el mateix Plini (III, 20) assenyala, devia estendre's també als territoris de les dues ciutats esmentades, que eren veïnes. Possiblement el territori setabense incloïa també tota la plana fluvial situada a l'oest del Xúquer, ja que entre Algemés i Beneixida el riu segueix un traçat en direcció SW-NE que en el seu extrem meridional queda molt pròxim a aquesta ciutat (Arasa i Bellvís, 2008: 333-334).

2. LES FONTS

Segons la metodologia utilitzada, el primer pas fou la consulta de l'*Inventari de Jaciments Arqueològics* de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat Valenciana, on hi havia 38 fitxes amb jaciments o materials d'època romana trobats en els municipis abans esmentats. D'aquestes, cinc fitxes corresponien a anotacions de troballes antigues o descontextualitzades d'inscripcions o monedes sense procedència certa en els municipis de l'Alcúdia, Alzira, Manuel i l'Ènova. En aquest darrer municipi la fitxa existent feia referència a troballes disperses que, arran de l'inici de les obres de construcció de la plataforma de l'AVE, es veï que corresponien a una vil·la –els Alters– que s'ha excavat parcialment. La publicació dels resultats d'aquesta intervenció ha donat una nova perspectiva als estudis sobre el poblament romà de la comarca (Albiach i De Madaria, 2007). Una altra fitxa es referia a l'ocupació d'una cova a Carcaixent (la Cova dels Francesos). D'aquesta manera ens foren d'utilitat per a l'estudi del poblament rural romà un total de 32 fitxes corresponents a jaciments arqueològics de l'àrea d'estudi.

La majoria d'aquests jaciments apareixien esmentats i comentats en els dos treballs de conjunt realitzats sobre l'arqueologia de la comarca de la Ribera: la *Carta Arqueològica de la Ribera* de Martínez Pérez (1984), i *Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera* de Serrano Várez (1987), que complementen en alguns casos la informació de les fitxes de l'"Inventari". També s'han consultat monografies com la de Martínez Pérez (1987) sobre les Cases de Montcada; estats de la qüestió, com l'exposat per Pla i Martí (1988) en les *Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera*; articles de caràcter general o referents a excavacions arqueològiques realitzades en jaciments concrets, com Ternils (De Pedro, 1988), o en les necròpolis de Tisneres (Serrano Várez i Serrano Sánchez, 1987), les Foies (Santandreu, 1966), pu-

blicats en revistes comarcals com *Al-Gezira*; o de caràcter regional o nacional com *Archivo de Prehistoria Levantina* i *Saguntum*. Finalment, hem consultat informes sobre excavacions, com la realitzada a l'Estació de FFGV de Castelló de la Ribera pel nostre col·lega I. Hortelano (1997).

Quant a la documentació cartogràfica, hem utilitzat el *Mapa Topogràfic Nacional* a escala 1:50.000 i 1:25.000 de l'IGN i del SGE, així com el mapa topogràfic a escala 1:10.000 de la Comunitat Valenciana, editat per l'ICV. Finalment, hem utilitzat les fotografies aèries del vol de 1985 a escala 1:30.000 de l'IGN, amb ampliacions a escala 1:15.000.

3. LA PROSPECCIÓ DELS JACIMENTS CONEGUTS

El següent pas consistí a reconèixer físicament tots els jaciments esmentats en la documentació mitjançant un treball de camp durant el qual s'ha valorat la informació que en teníem i hem omplert una fitxa de cadascun, on s'inclouen dades sobre la localització, emplaçament, estat de conservació, tipus d'assentament, notícies i bibliografia, materials o estructures trobades, etc. Podem avançar que les transformacions agràries, en especial el pas al monocultiu de la taronja i les instal·lacions industrials, sovint han fet molt difícil el reconeixement dels assentaments; aquests es troben la majoria de vegades irrecuperables i n'és molt difícil l'adscripció a un tipus concret quan a penes s'hi arpleguen uns pocs fragments ceràmics i no hi ha constància de cap estructura.

Cal afegir-hi l'especial problemàtica que la dinàmica del mateix riu Xúquer i algun dels seus afluents ha conferit a la zona, almenys des de l'època romana: canvis en el traçat dels meandres que tallen antics camins i canvien la situació respecte al riu de vells assentaments; elevació del nivell del sòl per les contínues aportacions sedimentàries, sovint violentes en forma d'inundacions, com la més recent de 1982, que segellen totalment els vestigis que hi podien existir. Ací la labor d'investigació s'ha hagut de centrar en les poques excavacions puntuals que per atzar (excavació de fonaments, remocions de terres) han detectat restes d'època romana per davall dels dos metres de fondària, com ha succeït en diferents punts de la ciutat d'Alzira i dels seus voltants, com als jaciments de les Escoles Pies, carrer del Doctor Ferran, l'Alquerieta i la necròpolis de Tisneres; a Carcaixent en el Convent del Corpus Christi, Benivaire i Ternils; la necròpolis de les Foies a Manuel; les excavacions en el complex terrisser i la necròpolis de l'Estació de Castelló de la Ribera; a l'Alcúdia, l'assentament i la necròpolis dels Èvols i els Fornals; i a l'antiga Beneixida el possible monument funerari de la Fàlquia.

Hem hagut de completar la informació sobre aquests i altres llocs recurrent a les referències en fonts documentals, sempre indirectes, d'època medieval o moderna, com les existents en els Arxius Municipals d'Alzira o Carcaixent, o en l'Arxiu del Regne de València, i concretament en el

Llibre del Repartiment i la *Crònica de Jaume I*, i en general en estudis sobre documents que es refereixen a repartiments de terres, ocupacions d'antics pobles, el repoblament cristià, etc. En aquest sentit han estat especialment interessants els treballs d'Oroval (1980, 1986 i 1988).

4. ELS ASSENTAMENTS ROMANS I LA SEUA DISTRIBUCIÓ

La localització de materials arqueològics en superfície o davall terra en excavacions casuals o programades, com les esmentades en l'epígraf anterior, són els únics indicis que, mitjançant un treball de prospecció sistemàtica, ens poden portar a confirmar l'existència d'un assentament d'època romana.

Per la seua situació els jaciments es troben majoritàriament en la plana formada pel Xúquer i els seus afluents Albaida, Verd i Magre (fig. 1). Hem pogut observar que 17 d'aquests se situen en petits alters que tenen entre 1 i 3 m d'alçària sobre el terreny circumdant, mentre que uns altres 11 o estan situats clarament en el pla o la seua situació antiga exacta no pot ser precisada per raó de trobar-se avui dia davall les aportacions sedimentàries del Xúquer, a 2 o 3 m de profunditat. La distància entre els jaciments més pròxims entre si és prou regular: 1-1,5 km, llevat del triangle format per la necròpolis de Tisneres i els jaciments de l'Alquerieta i del carrer del Doctor Ferran d'Alzira, aquest darrer amb restes d'una possible calçada. Aquesta distribució respon clarament a una forma d'ocupació del territori de tipus rural, fins i tot amb una certa regularització de què parlarem més endavant.

Uns altres dos jaciments es troben en la part baixa de promontoris senyalats: el camí de la Font Amarga (Castelló de la Ribera), situat als peus del Castellet i a la vora del riu Albaida, és un assentament que disposà de forns ceràmics, com ho proven alguns rebuigs de cocció que hi trobarem; les restes del Torretxó, al vessant de la Muntanyeta del Salvador d'Alzira, corresponen a una zona molt arrasada actualment; fins i tot podrien provenir de la part alta de la mateixa Muntanyeta.

Per acabar, al Castell de l'Ènova i la Muntanyeta del Salvador es trobarien els dos únics assentaments en altura d'època romana, si s'ha de jutjar per les troballes i notícies que en coneixem. En el primer cas, amb predomini de materials ceràmics tardoromans i altmedievals, tindríem un exemple d'encastellament de la població dels voltants en aqueixa època constituint un poblat en altura. En el segon cas, el cim de la Muntanyeta fou totalment transformat en els anys cinquanta i resulta impossible documentar-ne cap resta. Això no obstant, hi ha una notícia d'Enric Pla sobre l'aparició d'un mosaic a la zona; aquestes pobres dades, però, no ens permeten assignar-li la mateixa funcionalitat que al jaciment anterior, tot i que la seua situació dominant sobre Alzira i el riu així ho suggereixen.

Des d'una perspectiva cronològica, comentarem en primer lloc aquells jaciments que han proporcionat, junta-

ment amb els romans, altres materials d'època ibèrica que podrien indicar l'existència d'un assentament més antic o una continuïtat en l'hàbitat. Aquests són, de nord a sud, l'Altet de la Cova Santa (Polinyà), amb materials majoritàriament ibèrics i uns altres de romans republicans; l'Alter de la Vintivuitena (Albalat), important assentament situat a la vora d'un gual històric del Xúquer, amb materials que es remunten a l'Edat del Bronze, una important presència d'ibèrics i romans republicans inèdits (Ribera, 2003: 363); la Granja (Polinyà), a l'altre costat d'aquest gual, amb algunes ceràmiques ibèriques; les Cases de Montcada (Alzira),

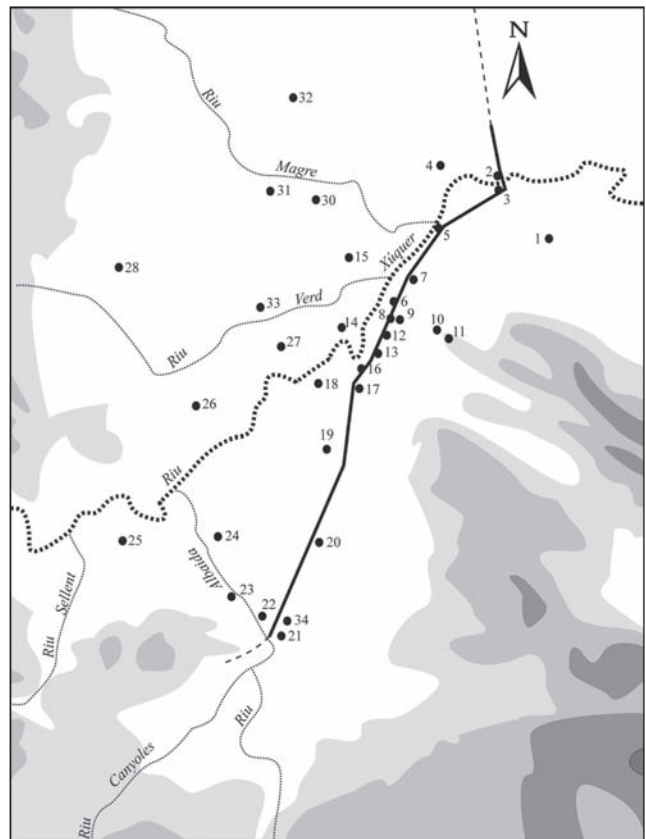

Figura 1. Mapa amb la localització dels jaciments coneguts a la Ribera del Xúquer.

- 1) L'Altet de la Cova Santa (Polinyà del Xúquer).
- 2) L'Alter de la Vintivuitena (Albalat de la Ribera).
- 3) La Granja (Polinyà de Xúquer).
- 4) Pardines (Algemesí).
- 5) Les Cases de Montcada (Alzira).
- 6) Les Cases de Xixarà (Alzira).
- 7) Tisneres (Alzira).
- 8) Carrer del Doctor Ferran (Alzira).
- 9) L'Alquerieta (Alzira).
- 10) El Torretxó (Alzira).
- 11) La Muntanyeta del Salvador (Alzira).
- 12) Les Escoles Pies (Alzira).
- 13) El Molí de Fus (Alzira).
- 14) El Sequer de Sant Bernat (Alzira).
- 15) El Molí de Genís (Alzira).
- 16) La Font del Botet (Carcaixent).
- 17) El Convent del Corpus Christi (Carcaixent).
- 18) Benivaire Alt (Carcaixent).
- 19) Ternils (Carcaixent).
- 20) El Pont de l'Ase (la Pobra Llarga).
- 21) El Castell d'Ènova (l'Ènova).
- 22) Les Foies (Manuel).
- 23) El Camí de la Font Amarga (Castelló de la Ribera).
- 24) L'Estació (Castelló de la Ribera).
- 25) La Fàlquia (Beneixida).
- 26) Benifaraig (Alberic).
- 27) El Pujol (Benimuslem).
- 28) La Font Roja (Guadassuar).
- 29) La Font de la Garrofera (Guadassuar).
- 30) L'Altet de Marinyet (Guadassuar).
- 31) Els Èvols (l'Alcúdia).
- 32) Els Fornals (l'Alcúdia).
- 33) El Sequer de Joana (Alzira).
- 34) Els Alters (l'Ènova).

prop de l'aiguabarreig dels rius Verd i Xúquer, amb materials prehistòrics i ibèrics; les Cases de Xixarà, l'Alquerieta i el Sequer de Sant Bernat (Alzira), amb alguns materials ibèrics; i la Font del Botet, el Convent de Corpus Christi i Benivaire (Carcaixent); els Èvols (l'Alcúdia), amb les restes d'una necròpolis preromana; i, finalment, l'Alt del Valiente (Manuel), important assentament ibèric dels segles V-II aC, que es troba al cim de la muntanya que domina Manuel i l'Ènova, a uns 100 m de l'assentament tardoromà del Castell d'Ènova anteriorment esmentat.

És interessant constatar que tots aquests jaciments amb materials ibèrics, llevat de l'Altet de la Cova Santa, el Sequer de Sant Bernat i els Èvols, es troben alineats al llarg d'uns 30 km, marcant un possible camí antic que posteriorment devia seguir el traçat que proposem per a la Via Augusta. L'Altet de la Cova Santa, al NE, queda marginat d'aquest possible traçat, mentre que els Èvols i el Sequer de Sant Bernat se situen en els voltants d'un altre important camí antic, en part seguit per la carretera CV-50, que devia comunicar la zona del curs alt del riu Magre amb la plana del Xúquer. A la vora del Sequer de Sant Bernat es creua, a més, un altre camí antic (d'uns 20 km) que comunica Albalat-Algemesí amb Alberic-Alcosser, que devia travessar el riu Verd per un antic pont d'origen almenys andalusí, situat a la partida de la Creu Coberta, és a dir, comunicant pel marge esquerre del Xúquer el gual d'Albalat amb el d'Alcosser.

En els segles I i II dC poden datar-se la majoria dels assentaments estudiats que han proporcionat materials, segons es dedueix de la presència de sigil·lades sudgàl·liques i sobretot hispàniques i africanes. Són de cronologia clarament tardana les necròpolis de l'Estació (Castelló de la Ribera) i les Foies (Manuel), així com el possible monument funerari de la Fàlquia (Beneixida) (González Villaescusa, 2001: 280-285). Perviuen en època tardoromana o fins i tot altmedieval Ternils (Carcaixent) i el mateix nucli urbà de Carcaixent, com ho testimonien les restes trobades a l'antic convent del Corpus Christi, avui al Jardí de la Taronja. En aquest grup cal afegir el que s'ha esmentat abans del Castell d'Ènova.

L'epigrafia que es coneix a la zona és prou abundant, tot i que apareix concentrada al municipi de l'Ènova. A Alzira es coneixen tres epígrafs sense context (CIL II 3655, 3656 i 3657; Corell, 2006: n° 96, 97 i 98), dos de caràcter funerari i un pedestal dedicat a un personatge d'origen setabense. Procedent de Ternils (Carcaixent) es coneix un pedestal dedicat a una dona de la família dels *Licinii* (CIL II 3652; Corell, 2006: n° 95), a la qual podria pertànyer aquest assentament rural. A l'Ènova les troballes procedeixen majoritàriament de la vil·la dels Alters, propietat de *P. Cornelius Iunianus*, membre destacat de l'aristocràcia setabense, dues de les quals són de caràcter votiu i altres són funeràries (Corell, 2006: núm. 81, 82, 84, 87, 88, 89, 90 i 91; Corell i Gómez, a Albiach i De Madaria, 2006: 64-70); possiblement també deuen procedir d'aquesta vil·la altres epígrafs conservats al cementeri i l'església de l'Ènova (Corell, 2006: 83, 85, 86 i 92). Per acabar, a Benifaraig (Alberic) es va trobar una inscripció funerària molt deteriorada (Ripollès, 1992: 405,

lám. III, 1-2). En tots els casos les inscripcions poden datar-se entre els segles I i III dC.

D'aquestes apreciacions, basades en les dades de què disposem, podem deduir que en època altimperial la zona estudiada es trobava ocupada de manera homogènia per un poblament rural disseminat, on potser només l'Alter de la Vintivuitena (Albalat) podria considerar-se una entitat poblacional major per la seua extensió.

A partir del segle III el poblament sembla concentrar-se en la meitat meridional del territori, especialment en els municipis de Manuel, l'Ènova, Castelló de la Ribera i el sud del municipi de Carcaixent, encara que aquesta apreciació podria explicar-se per un desigual coneixement de la zona.

La distribució de troballes coincideix a dibuixar-nos un important eix de comunicació en direcció NE-SW, que com es veurà més endavant podria correspondre a la Via Augusta. Les escasses troballes epigràfiques i escultòriques dels segles I-II, com l'Herma bàquica de la Granja (Balil, 1982: 10, núm. 83, lám. IV, 3; Arasa, 2004: 334-335, fig. 17), que poden correspondre a alguns dels assentaments de major entitat, es distribueixen al llarg d'aquest eix. Això no obstant, existeixen una sèrie de variables que poden modificar aquesta idea. En primer lloc, el diferent coneixement arqueològic de la zona, més profund en l'eix Alzira-Carcaixent-l'Ènova que en la resta de la comarca. En segon lloc, l'estadi inicial de la mateixa investigació, que s'ha limitat a treballar sobre els jaciments ja coneguts. En tercer lloc, els canvis geomorfològics induïts pel curs del Xúquer que comentarem a continuació, i els produïts per l'acció antròpica, que es reflecteixen en l'extensió del monocultiu del taronger. Així i tot, l'aparició regular, encara que distanciada, de troballes romanes al SE del riu permet deduir l'existència d'un poblament rural romà amb una certa ordenació que, de moment, no podem concretar. En aquest mateix sentit, la consideració de la toponímia antiga (Materna, Carcaixent, Vilella, etc.: Rosselló, 1979: 3), combinada amb les troballes arqueològiques, o la seua absència, ens poden ajudar a donar llum a aquest treball.

5. ELS ESTUDIS SEDIMENTOLÒGICS I EL POBLAMENT ANTIC

Tal com ho avançàvem, els estudis sedimentològics proporcionen una informació del major interès per a l'estudi del poblament romà de la zona. En el sondeig A de l'excavació efectuada per De Pedro (1988: 54-56) a Ternils, en l'estrat 5è, que correspon al reblit d'una sitja on s'arribà a 3,50 m de fondària, s'hi trobaren abundants fragments de ceràmica altimperial. Els estudis sedimentològics indiquen que, en assentar-se l'ocupació medieval sobre les argiles roges del raiguer, el lloc no s'havia vist afectat per inundacions. Per a Mateu i Martí (1987: 21) la construcció del segon paviment de l'església cap al segle XV mostra que és aleshores quan Ternils comença a patir les crescudes del Xúquer. El cas de Ternils, amb un reblit fluvial de 2 m, format a partir

del segle XIII, és semblant al que ocorre en altres nuclis de població antiga propers, com ara Benivaire, situat a la vora externa del meandre abandonat del Racó del Toro, on les anàlisis sedimentològiques palesen que els nivells romans, situats a més de 2 m de fondària, els formen sediments propis d'una conca d'inundació de molt baixa energia (Carmona i Fumana, 1984). És a partir d'aquesta època quan degué inundar-se amb major freqüència, com ho demostra la potent sedimentació acumulada sobre els nivells més antics (Mateu, 1983: 294-296).

A Alzira, els estudis de Butzer indiquen un canvi de règim fluvial a mitjan segle XI, amb l'inici d'inundacions violentes des del final d'aquest segle (Butzer i al., 1983: 327-330). La plana d'inundació anterior al canvi de mil·lenni fou creada per un riu que transportava principalment argiles i llims, que depositava durant revingudes prolongades amb pics de descàrrega moderats. Això representa un model diferent de precipitacions, amb pluges més freqüents però de menor intensitat, o una conca boscosa que regularitzava el règim hidrològic, o ambdues coses alhora. Aquest canvi coincideix amb l'auge demogràfic que caracteritza l'època de taifes, l'augment del nombre d'assentaments i les desforestacions extensives en la conca hidrogràfica del Xúquer-Albaida. La situació descrita a la Ribera no és molt diferent de la que s'ha observat a València en la plana d'inundació del riu Túria (Carmona, 1991), amb la diferència que ací els episodis de crescuda comencen en els primers segles d'existència de la ciutat, encara que són més violents en els segles X-XI. D'altra banda, durant els segles XVI i XVII el riu Magre deposità al·luvions grollers de 3 a 4 m de potència en el seu llit i prograda un ampli ventall al·luvial de llims i arenes en la seua confluència amb el Xúquer (Mateu, 1980: 130-132). L'avanç del ventall aigües avall estrangulà més encara la Ribera Alta, i afavorí un actiu al·luvionament en els meandres i pla d'inundació situat entre Alberic i Alzira. Així, mentre els jaciments medievals situats aigües amunt de l'aiguabarreig del Magre estan coberts per al·luvions recents d'1 a 3 m de potència, aigües avall els assentaments romans estan recoberts només per dèbils capes de sediments. Això no obstant, cal assenyalar que, com s'ha observat en les proximitats del riu Verd, possiblement els assentaments romans i les alqueries andalusines ocupaven en alguns casos alters plistocens (Mateu, 1991: 159).

El règim fluvial més estable que sembla donar-se amb anterioritat al segle XI explica tant el fet que alguns assentaments romans s'estenguen per zones pròximes al riu, com la continuïtat documentada en altres casos entre els assentaments romans i les alqueries andalusines. L'abandonament de molts d'aquests petits nuclis i la consegüent concentració de població es produeix en època moderna.

6. LES VIES DE COMUNICACIÓ

La Via Augusta era el principal eix viari que travessava longitudinalment la comarca de la Ribera. A l'Horta Sud,

Pingarrón (1981) identificà una centuriació que s'estendria almenys entre Benetús i Silla i tindria com a *kardo maximus* la carretera N-340. Segons aquesta interpretació, la carretera –construïda sobre el Camí Reial– devia seguir el traçat de la Via Augusta en aquesta zona. Cap al sud, la carretera es desvia cap al SW en una nova alineació que correspon al camí projectat pels enginyers del segle XVIII. Per a González Villaescusa (1996: 157-158; 2002: 436, fig. 95; 2007: 46 ss), la parcel·lació de l'Horta Sud (A) correspondria al moment de la fundació de *Valentia* l'any 138 aC, mentre que la de l'Horta Nord (B) podria datar-se en el moment de la seua refundació en el regnat d'August. Però com han assenyalat Ariño, Gurt i Palet (2004: 53), a pesar de com resulta de temptador relacionar les dues trames amb dos moments diferents d'assentament de colons, la complexitat del paisatge actual fa que l'atribució de les estructures cadastrals a l'època romana siga molt problemàtica, atès que les traces que hi podrien pertànyer tenen una implantació molt feble. Això no obstant, el traçat de la via, seguint l'alineació del camí reial en ús fins al segle XVIII, sembla la més raonable.

Per a Morote (1979a: 376; 2002: 223, plànols XVI-XIX) la via abandona la carretera N-340 a l'altura d'Alfafa i continua pel camí Vell de Russafa per l'est de Silla; després descriu un gir brusc cap a l'oest per a seguir el traçat de la carretera de Silla a Algemesí, i una vegada al terme municipal d'aquesta població torna a girar bruscament cap a l'est dibuixant un inversemblant traçat escalonat per a buscar el pas del riu Xúquer per Albalat de la Ribera, seguint en part el traçat proposat per Gómez Serrano pel Caminàs d'Algemesí i la Paret de Pardines.

Al seu torn, González Villaescusa (2007: 52, fig. 1; a Albiach i De Madaria, 2006: 32-35, fig. 3-4) creu que el traçat de la carretera N-340 segueix el de la Via Augusta fins a la comarca de la Ribera i planteja l'existència d'un nou cadastre que es devia estendre entre les comarques de l'Horta Sud, la Ribera Alta i Baixa i la Costera, que anomena *Sucro-Saetabis*. L'autor ha cartografiat totes les traces isoclines d'una extensa zona que s'estén des de municipis de l'Horta Sud com Picassent i Alcàsser, per les planes fluvials del riu Xúquer fins al sector nord de la Costera, i per les serralades litorals i prelitorals, des de la serra d'Alèdua al NW –a les proximitats de Torís– fins a les serres de les Agulles i Buixarró al SE, en altures fins i tot superiors a la cota de 600 m. També inclou una àmplia franja litoral al sud de l'Albufera, a l'interior de la seua antiga superfície, tot i que precisa que això no s'ha d'interpretar com una intervenció dins dels límits del llac. Les traces presenten una orientació aproximada a 36° E, el mòdul és de 710 m i l'extensió N-S de l'àrea centuriada és d'uns 50 km. Aquesta orientació és clarament discordant respecte a la centuriació sud de *Valentia* (A) i a la que podria haver seguit la Via Augusta fins a Albalat de la Ribera, amb una direcció N-S. Fins i tot al sud del riu Xúquer, on la via girava cap al SSW, no hi ha coincidència entre els suposats *kardines* i l'orientació general del camí que buscava el pas del

riu Albaida per Manuel. Això no obstant, paradoxalment l'autor afegeix que l'estructura parcel·lària està lligada a aquesta via de comunicació. En el cas particular de les traces observades al pla de Manuel-l'Ènova, les alineacions parcel·làries pareixen correspondre a la xarxa de braçals amb què es distribueix l'aigua de la séquia de l'Ènova que el rega. La problemàtica d'aquesta hipotètica parcel·lació comprén altres qüestions com la seua extensió al nord del Xúquer, en el territori de *Valentia*, atés que aquest riu es considera el *finis territorii valentiae*, el límit natural entre els territoris d'ambdues ciutats. La gran extensió de la zona proposada, i sobretot el fet que compregua zones topogràficament tan dispars, fan pensar que ens trobem davant d'un parcel·lari construït de manera volenterosa a partir de traces asíncrones en un clar excés interpretatiu. Possiblement una verificació arqueològica de l'antiguitat d'aquests límits permetria depurar la trama de traces coincidents però no necessàriament romanes.

Certament, les traces visibles no permeten donar una resposta satisfactòria al problema del traçat de la Via Augusta entre *Valentia* i el riu Xúquer: el camí Vell de Russafa, la carretera N-340 i el camí de Pardines, entre altres, plantegen problemes de continuïtat i deixen oberta la qüestió de saber per on travessava el riu.

Pel que fa a la informació que proporcionen els itineraris, a 20 mp (29,6 km) al sud de *Valentia* es trobava la posta de *Sucro* (Schulten, 1940: 161-162; Roldán, 1975: 269; Tovar, 1989: 212; Rosselló, 1992: 628; Arasa i Rosselló, 1995: 57; Llorens, a Aranegui, 1996: 159; Morote, 2002: 166-167; Arasa, 2006: 114-115; González Villaescusa, 2007: 52-53), esmentada per l'Itinerari Antoní, els quatre Vasos de Vicarello i la *Guidonis Geographica*. Només l'Anònim de Ravenna esmenta un *Portum Sucrone* (Schulten, 1952: 230-231; Roldán, 1975: 160; Tovar, 1989: 212-213; Rosselló, 1992: 627; Arasa i Rosselló, 1995: 56; Llorens, a Aranegui, 1996: 157-158), que cal diferenciar de l'anterior *mansio* i situar en la costa, possiblement a Cullera, en l'inici d'una via que devia seguir *per loca marítima* cap a *Dianium*, *Lucentum* i *Ilici* (Miller, 1916: 186; Sillières, 1990: 339-346; Rosselló, 1992: 633; Arasa i Rosselló, 1995: 119-120; Brotons, 1996: 71-73; Morote, 2002: 232-233), sobre la qual Llobregat (1983: 230-232 i 235) considerava que no anava més enllà de Dénia a causa de les dificultats orogràfiques.

El campament (*castra Sucronem*) establert pels romans l'any 206 aC podia haver estat situat en el pas del riu amb la finalitat de controlar-lo, o prop de la seua desembocadura i de l'*oppidum* ibèric per tal de facilitar l'aprovisionament de l'exèrcit per via marítima. En el regnat de l'emperador August, el geògraf Estrabó (III, 4, 6) esmenta una ciutat amb aquest nom en parlar del riu *Sucro* i la seua desembocadura. Més endavant, en temps de Vespasià el naturalista Plini (III, 20) menciona el riu *Sucro* i afegeix que antigament hi havia una ciutat d'aquest nom. Finalment, l'Anònim de Ravenna i la *Guidonis Geographica* són els únics itineraris que afegeixen el topònim *Alterum/Asterum/Alternum* (Roldán, 1975: 212; Rosselló, 1992: 626; Arasa i Rosselló, 1995: 54-

55; Llorens, a Aranegui, 1996: 33), que alguns autors identifiquen com una referència a un altre camí i no estrictament a una posta (Llobregat, 1983: 230-232; Abad, 1985: 351-352; Brotons, 1996: 71; Morote, 2002: 167-168).

En resum, podem dir que hi ha un topònim (*Sucro*) amb el qual es designen en diferents moments un riu i diversos assentaments: un campament militar, una *mansio* de la Via Augusta, un *portum* i un *oppidum*. Possiblement alguns d'aquests llocs es trobaven pròxims entre si, com tal vegada l'*oppidum* i el port. L'emplaçament més apropiat per a aquests és Cullera, on es coneixen restes corresponents a un llarg període d'ocupació (Cebrián, a Aranegui, 1996: 64-65). Un altre lloc devia ser l'ocupat per la *mansio* de la Via Augusta, possiblement situada a la vora del riu Xúquer.

Pel que fa als mil·liaris, al sud de *Valentia* només es coneix el d'Adrià trobat a la vora del Camí Reial, a l'antiga Alqueria de Llop (Arasa, 1992: 252-254; Arasa i Rosselló, 1995: 110-111; Corell, 2005: n° 25); el fet que no se n'haja trobat cap més d'aquests documents escrits dificulta la fixació del traçat de la via.

Respecte a la toponímia, hi destaca la presència dels topònims àrabs Albalat i Alcàntera (Tarradell, 1965: 143; Tarradell, 1973: 96; Arasa, 1986: 40; Rosselló, 1992: 625; Arasa i Rosselló, 1995: 52). El primer apareix en diverses ocasions al llarg de les planes litorals valencianes. El seu significat és 'el camí' (Barceló, 1983: 73-74). El segon, Alcàntera, és un mot genèric que pot fer referència a 'pont, aqüeducte o dic' (Barceló, 1983: 79). Per tant, només el primer es pot relacionar amb seguretat amb el pas d'un camí. Un tercer topònim, la Calçada, dóna nom a una partida situada entre Cogullada i la Pobla Llarga (Oroval, 1980: 50; 1988: 14). En el *Llibre del Repartiment* figura "un casal de molins en la calçada d'Alzira" en una donació de l'any 1244 (Ferrando, 1979: núm. 2119), i en la *Crònica del Rei Jaume I*, arran de la capitulació d'Alzira, s'esmenta una "Calçada" i un "Pont de la Calçada" a la porta de València (Soldevila, 1983: 330 i 331); a diferència del que interpretava Oroval, possiblement devia tractar-se del camí de València que venia d'Albalat, població que ha mantingut el nom àrab del camí en el seu topònim. Com aquest autor destaca, contrasta la utilització d'aquest mot en lloc de *uia* que és l'usat en els altres casos quan hom fa menció d'un camí. El topònim calçada, però, no s'utilitza únicament per denominar un camí antic o ben construït, segons es pot veure en altres casos (Arasa, 1986: 41), tot i que aquest sí que podria ser-ne el cas.

Quant a la identificació de *Sucro*, Chofre (1995) n'ha reunit les referències literàries i epigràfiques i les propostes de reducció dels diferents autors. Sobre la *mansio*, des del segle XVII amb Escolano i Diago i fins a Ceán i encara Llorente, la proposta és Cullera per raó del traçat costaner que es donava a la via. Cortés planteja per primera vegada Alzira, reducció que arrelarà i seguiran Madoz, Saavedra, Fita, Cuveiro i Schulten fins a temps recents. Aquesta alternarà des de Fernández Guerra amb Algemesí, segons les diferents distàncies proporcionades pels itineraris i en relació amb el traçat que es done a la via. El mateix Schulten propo-

PROPOSTES DE REDUCCIÓ DE LA POSTA <i>SUCRO</i>	
Autor	Localització
Escolano, 1610: 218-219	Cullera
Diago, 1613: 64 i 79	Cullera
Sales, 1766: 11	Cullera
Ceán, 1832: 72	Cullera
Cortés, 1835, I: 254	Alzira
Madoz, 1846, II: 152	Alzira
Saavedra, 1863: 101	Alzira
Fernández Guerra, 1875: 124	Algemesí
Fita, 1883: 63	Alzira
Llorente, 1889, II: 612-613	Cullera
Cuveiro, 1891: 306	Alzira
Blázquez, 1892: 112	Guadassuar o Alzira
Miller, 1916: 181	Cullera
Blázquez y Delgado, Blázquez y Jiménez, 1925: 14	Algemesí
Pelugo, 1931	Alzira
Schulten, 1952, s. u. "Sucro", <i>RE</i> , IV, AI: 562	Alzira
Schulten, 1955: 230	Abalat
Morote, 1979a: 152; Morote, 2002: 167	L'Alter de la Vintivuitena (Albalat de la Ribera) ?
Llobregat, 1983: 233	Alzira
Arias, 1987: 90-91	Un poc al nord d'Algemesí
Sillières, 1990b: 341	A l'altura d'Algemesí
Brotos, 1996: 71-72	Algemesí
Löhberg, 2006: 294	Algemesí

sa per primera vegada Albalat de la Ribera i Morote concreta aquesta opció al jaciment de l'Alter de la Vintivuitena situat en aquesta població. Aquest sembla l'assentament amb unes característiques més idònies per a l'emplaçament de la posta i potser també del campament (Borredá, a Aranegui, 1996: 33). Al seu torn, Boix (1845, I: 36) localitza el campament a Cullera, però sense citar el topònim *Sucro*. Altres autors no se'n pronuncien, com Fletcher (1973, s. u. "Sucro", *GERV*, XI: 101), que recull les diferents propostes d'identificació (Alzira, Cullera i Albalat).

Sobre el traçat de la via, Sanchis Sivera (1920: 245) el fixa per Alzira, Carcaixent, la Pobla Llarga i Manuel. Gómez Serrano (1927) identifica la via amb el Caminàs d'Algemesí que va des d'Almussafes fins al Camí d'Albalat; després devia seguir en un tram perdut fins al riu Xúquer, que devia travessar per un pont les ruïnes del qual esmenta entre la Gola del riu Sec o rambla d'Algemesí i les Cases de Montcada. Per a Bru (1963: 168) la via devia seguir per les proximitats d'Algemesí cap a Alzira, potser l'antiga *Sucro*, per on devia travessar el Xúquer. En un primer moment Tarradell (1965: 144) no determina el punt per on devia travessar el Riu Xúquer, tal vegada per Alzira a través d'un pont, però més endavant afirma que la Via Augusta devia travessar-lo per Alcàntera (Tarradell, 1973: 96). Inicialment, Morote

(1979a: 249, 252-252 i 377; 1979b: 152) seguia el traçat proposat per Gómez Serrano i localitzava la posta a Pardiniés; d'ací el camí devia seguir per l'Alter de Vintivuitena (Albalat de la Ribera), on localitzava *Alterum* –que es devia trobar en el camí que des de *Sucro* es dirigia cap a *portum Sucrone*, que localitza a Cullera– i devia travessar el riu per a seguir per la vora dreta fins a Alzira, des d'on devia seguir per la carretera comarcal de Xàtiva a Silla. Posteriorment ha rectificat la reducció de *Sucro*, que situa a l'Alter de Vintivuitena (Morote, 2002: 225, plànol XIX).

Inicialment Llobregat (1980: 69, 117) assenyalava un traçat en època republicana que devia travessar el Xúquer per Albalat, on situa la *mansio* de *Sucro* al mateix lloc que l'antic campament republicà, i un altre d'època imperial que el devia travessar per Alcàntera i seguir per la Llosa de Ranés cap a Xàtiva. Més endavant redueix la *mansio* a Alzira basant-se en la seua importància en època andalusina (Llobregat, 1983: 233). Al seu torn, Arias (1987: 90-91) reconeix haver canviat d'idea sobre el punt on devia travessar el riu: si inicialment pensava que ho devia fer per Alzira, després s'inclina per un traçat pel marge esquerre i un pas per Alberic; quant a la posta *Sucronem*, la situa un poc al nord d'Algemesí: ací devia començar la via que per Albalat devia portar a *Sucro*, que identifica amb Cullera.

Martínez Pérez (1987: 62-70, fig. 17) es basa en la distribució de jaciments arqueològics i la documentació medieval que esmenta els passos del riu per plantejar un doble traçat de la Via Augusta: l'un que devia travessar el riu per Albalat i seguir per la seua vora dreta cap a Alzira i Manuel, i l'altre que es devia desviar cap a Algemesí i continuar per la seua vora esquerra travessant els rius Magre i Verd i devia seguir per Benimuslem i Alberic, travessar el riu pel gual del Camí de la Barca i dirigir-se per Castelló de la Ribera cap a Manuel, on devia enllaçar amb l'anterior traçat. La bifurcació es devia situar poc abans d'arribar a Algemesí, a l'altura de l'antic poblat de Cotes. El ramal que devia seguir el marge dret del riu devia passar per Pardines fins a Albalat. L'autor es planteja quin dels dos camins devia ser la via principal, tot constatant que ambdós disposen d'importants jaciments romans, i planteja la hipòtesi que el pas per Albalat podria haver-se utilitzat en època ibèrica i l'Alt Imperi, mentre que el pas per Alcosser es degué utilitzar a partir del segle II dC. En època andalusina el pas per Alzira degué absorbir el trànsit dels dos itineraris. En aquest sentit, apunta la possibilitat que l'*Alterum* dels itineraris podria referir-se a aquesta dualitat de traçats.

Oroval (1980: 50; 1988: 16) segueix autors com Fogués i Pelufo en la seua proposta de traçat: la via devia eixir d'Alzira per davant del Molí de la Calçada i seguir pel Camí Vell de Xàtiva, per Carcaixent devia continuar pel Camí Fondo i passar entre 150 i 200 m a l'oest de la carretera actual, pels carrers de Sant Isidre, Sant Cristòfol i Verge dels Desemparats en direcció a Ternils, i seguir amb un traçat pròxim al de la carretera CV-41 que travessa la partida de la Calçada entre Cogullada i la Pobra Llarga. Pla i Martí (1988: 44) assenyalen que la reducció de *Sucro* a Alzira no té fonaments i atribueixen un origen indubtablement romà al Pont de Montcada sobre el riu Verd. Sillières (1990: 341) creu que la *mansio* estava situada al lloc per on es travessava el riu *Sucro*, possiblement prop d'Algemesí, encara que reconeix que les distàncies mesurades tant des de *Valentia* com de *Saetabis* no convenen a aquest lloc; quant a les altres localitzacions proposades, Albalat i Alzira, la primera està situada massa lluny de *Saetabis* i la segona de *Valentia*. Finalment, Arasa i Rosselló (1995: 110-111) plantegen un traçat pel marge dret del riu, ja que d'aquesta manera s'evitaria travessar els rius Magre i Verd, amb un pas situat a Albalat.

En una de les primeres referències al riu Xúquer, Estrabó (III: 4, 6) explica que es podia travessar per un gual. Aquesta notícia és important, ja que Estrabó escriu en el regnat de l'emperador August, quan es construeix el camí que pren el seu nom, al qual es refereix el geògraf de manera explícita fent un breu resum del seu traçat que passa per les ciutats de *Saguntum* i *Saetabis* (Estrabó, III: 4, 9). Per tant, sabem que en temps d'August, poc després d'haver-se construït la Via Augusta, el riu es travessava per un gual. Si realment arribà a construir-se algun pont sobre el riu en època romana, fou en un moment posterior.

A l'Edat Mitjana el pas del Xúquer podia efectuar-se per diferents llocs. En primer lloc, el pas per Alzira s'efectuava mitjançant dos ponts, dels quals hi ha diverses referències tant en la documentació medieval com en la bibliografia local (Sanchis Deusa, 1993: 102-103). Devers l'any 1147 el geògraf àrab Muhàmad al-Zuhri esmenta a Alzira "un gran pont de tres arcs, obra antiga i d'excel·lent factura". Alguns autors han assenyalat que aquest pont devia ser romà, però no hi ha cap raó per dubtar del seu origen andalusí, lligat a l'auge de la població en aquesta època. Cap al 1225, l'escriptor al-Muyib parla d'un pont de pedra a Alzira, tot i que no en precisa la ubicació. Altres autors, com al-^CUdhri fan esment d'un gual artificial (una mena d'assut), mentre que al-Himyari assenyalen l'existència d'un pont de barques per a l'hivern i un gual només practicable durant l'estiu.

En la *Crònica del Rei Jaume I*, ja hem vist que arran de la capitulació d'Alzira s'esmenta el "Pont de la Calçada", que era a la porta de València. També en el *Llibre del Repartiment* en els anys 1242-44 es mencionen dos ponts que es localitzen a Alzira, dels quals es concreta el material de construcció: hi ha un *pons ligni* i un *pons lapideus* (Ferrando, 1979: núm. 1481, 1719, 2069, 2301), aquest darrer, el pont de Santa Maria, que posteriorment seria conegut com de Sant Gregori, possiblement el mateix esmentat per les fonts àrabs. Les revingudes obligaren a refer els ponts de Sant Bernat i de Sant Gregori en el segle XIV. D'aquestes notícies podem deduir que entre els segles XI i XIV els accessos a l'illa d'Alzira degueren experimentar diverses modificacions com a resultat de les revingudes del riu Xúquer. Des del segle XV fins al XIX les destrosses i les obres consegüents són pràcticament contínues. D'altra banda, com hem vist, Gómez Serrano (1927) esmenta restes d'un possible pont a la vora dreta del Xúquer, prop de les Cases de Montcada, que no s'han pogut localitzar.

L'altra forma de passar el riu eren els guals, l'existència dels quals queda reflectida en la documentació medieval i en la toponímia (Martínez Pérez, 1987: 65-67; Sanchis Deusa, 1994: 108-109 i 114-115). En la *Crònica del Rei Jaume I* (Soldevila, 1983: 188, 318, 517) el pas es fa per tres llocs: a l'altura d'Albalat per "lo pas de l'aigua", per "un guau dejús Sagaireny", lloc que apareix com una alqueria en el *Llibre del Repartiment* en una donació de 1238 (Ferrando, 1979: núm. 549) i, riu amunt, pel "vau de Barraga" prop d'Alberic, que també apareix en una donació de 1244 com "gual de Barraga" (Ferrando, 1979: núm. 1679); aquest es feia mitjançant una barca, segons es documenta en 1490. Els topònims actuals que fan referència al pas del riu són el Gual (Polinyà), situat enfront mateix d'Albalat, al marge dret del riu, i l'actual Camí de la Barca que va a l'antic gual situat prop del desaparegut poble d'Alcosser (Alberic). El Gual d'Albalat ha desaparegut a causa del fort drenatge del riu en aquesta zona, però segons Martínez Pérez (1987: 67) els camins indiquen que devia estar situat per la zona del Molí Vell.

Quant al Gual d'Alcosser o del Camí de la Barca, segons aquest autor es podia travessar abans del drenatge a què fou sotmés; sengles camins a cada marge hi senyalen l'antic pas.

Aquest camí estigué actiu per accedir des de la Ribera a la Costera pràcticament fins a la construcció en el segle XVIII del nou traçat que travessava el port de Càrcer, ja que era un poc més curt per abastar el corredor de Montesa que el que passava per Albalat i Manuel. Aquest té un pendent mínim (no arriba a l'1,5%) però és més llarg, mentre que el primer presenta un desnivell lleugerament superior (entre l'1 i el 4%) però és un poc més curt. Seguia pel riu Sellent per arribar al marge dret del Canyoles en a penes 7 km, i possiblement fou l'utilitzat per les tropes de Jaume I per accedir al territori de la Xàtiva andalusina, tot i que havia creuat el Xúquer pel gual d'Albalat, on l'esperava el seu fill Jaume. Segons recull López Elum (2002: 241-242), durant un temps les tropes s'acantonaren a Sellent i durant el setge utilitzaren les llomes pròximes com a observatoris de la ciutat. En una d'aquestes altures, situada a la vora del camí, es troba el lloc sacre ibèric tardà de la Carraposa, que pogué ser un santuari 'de pas' o 'de confí' com ha proposat un de nosaltres (Pérez Ballester, Borredá, 2004: 305), la qual cosa fonamentaria l'ús preromà del camí.

Entre els itineraris moderns i contemporanis, en 1546 Villuga (1950: 23) esmenta el camí entre València i Xàtiva que passava per Algemesí, Alzira i la Pobla Llarga. En l'*Itinerario español* d'Escrivano (1767) el camí va d'Algemesí a Manuel. En el *Mapa geográfico del Reyno de Valencia* de T. López de Vargas (1788) figura el camí tradicional que passava per Almussafes, Algemesí, Alzira, Carcaixent, Cogullada, la Pobla Llarga i Manuel; però a l'oest apareix el nou traçat del Camí Reial que abandona l'anterior un poc al sud de Catarroja, passa per Alginet i travessa el Xúquer entre Gavarda i Alcosser. La mateixa dualitat de camins trobem en els mapes de Cavanilles (1795) i Laborde (1808). El nou camí de Madrid a València, integrat en la xarxa radial dissenyada pel Reial Decret de 1761, segueix una alineació completament nova, allunyada dels grans nuclis de població; començà a construir-se el 1765 i romangué sense pont per a travessar el Xúquer entre el port de Càrcer i Alberic fins al 1917 (Sanchis Deusa, 1997: 458-459).

Com assenyala Sanchis Deusa (1994: 101), les comunicacions entre l'Horta de València i les terres del sud del Xúquer s'han establert històricament mitjançant tres itineraris: l'occidental, per la Vall de Càrcer; el central, per Alzira; i l'oriental, per Cullera. El pas del riu era obligat en tots els recorreguts, per la qual cosa fou durant molt de temps un obstacle remarcable en les comunicacions, resolt amb diverses fórmules al llarg de la història. Guals, passos amb barca i ponts han estat els mitjans utilitzats per salvar-lo. Però les revingudes han modificat el seu curs per escapçament dels meandres i han sobrealtà topogràficament la plana d'inundació pel reiterat dipòsit de càrrega sòlida i el caràcter progressiu de l'al·luvionament de les Riberes (Mateu, 1983). Aquest factor ha pogut contribuir a l'emascament de les restes de possibles ponts antics dels quals no es conserven notícies i no resulten visibles avui dia, bé per haver estat arrossegats per les aigües, bé per trobar-se soterrats per potents sediments.

A l'hora d'identificar el traçat de la Via Augusta cal tenir en compte alguns factors en relació amb la xarxa fluvial, la toponímia i els camins existents. En primer lloc, un recorregut pel marge dret del riu obliga a travessar el Xúquer i altres tres petits accidents fluvials com la rambla de la Casella i els barrancs de l'Estret i de Barxeta. El recorregut pel marge esquerre, amb el pas per Algemesí, per on anava el Camí Reial, té l'inconvenient que ha de travessar, a més del Xúquer, els rius Magre i Verd. En segon lloc, el topònim Albalat ens indica l'existència d'un camí utilitzat en el període andalusí; enfront mateix, a l'altre costat del riu, el topònim el Gual es correspon amb un pas històric del Xúquer. En tercer lloc, pel marge dret del riu trobem fins a dos traçats que per raons diferents, que exposarem a continuació, poden ser antics, l'un situat més a prop del riu que travessa Alzira i Carcaixent, i l'altre més allunyat del riu que discorre a l'est d'Alzira, que descriu una gran corba. Per això mateix, ens pareix més raonable un traçat de la Via Augusta pel marge dret del riu, com el tradicionalment proposat pels termes de Polinyà, Alzira, Carcaixent, la Pobla Llarga i Manuel, per on devia travessar el riu Albaida.

Entre *Saetabis* i *Sucro* els itineraris donen 15 o 16 *mp*. Com ja va assenyalar Sillières, aquesta distància s'acompleix entre Albalat i Alzira i no s'adiu amb cap de les reduccions proposades per a *Sucro*. És per això que cal pensar en una nova proposta de reducció o simplement que hi ha un error en la distància i no és exacta. Històricament el punt per on el camí devia travessar el riu és, sens dubte, Albalat: el nom ho indica i l'existència de l'important assentament de l'Alter de la Vintivuitena, amb nivells d'ocupació del Ferro Antic amb importacions fenícies, d'època ibèrica, ibero-romana i imperial, assenyalen la importància del lloc en relació amb el riu (Mata, 2001). La seua presència pot estar relacionada amb un gual utilitzat des de la Protohistòria. Si la Via Augusta travessava el riu per aquest punt, el camí que es dirigia cap a Cullera i després seguia per la costa cap a Dénia podia començar també ací. A la vora dreta del riu, l'assentament d'època imperial de la Granja (Polinyà) també sembla estar en relació amb el pas del riu, segons indica el topònim el Gual. Això no obstant, no pot descartar-se la hipòtesi de Gómez Serrano sobre l'existència d'un pont situat entre l'aiguabarreig dels rius Magre i Xúquer i les Cases de Montcada, però necessitaria ser confirmada arqueològicament.

Grenier (1934: 185-187) considera els guals pavimentats un tipus d'obra corrent per a facilitar el pas d'un riu i en posa diversos exemples. Chevalier (1997: 127) explica que els guals naturals, utilitzats de manera continuada al llarg de la història, se situaven en els punts dels llits fluvials on era menor la profunditat de l'aigua, en un meandre o prop d'una illa, i en la seua majoria foren condicionats amb lloses o rajoles en l'època romana. En la major part dels casos el gual travessa el riu en diagonal: la via no aborda el curs fluvial de forma perpendicular, sinó que davalla mitjançant un plànol inclinat i segueix la vora durant alguns metres abans d'endinsar-se obliquament en l'aigua per a lluitar contra el corrent.

Sobre la localització de les postes a la vora d'un riu, Corsi (2000: 171) assenyala que a Itàlia més de la meitat es troben en aquesta situació, tant per a facilitar l'aprovisionament d'aigua com per qüestions relacionades amb el seu pas. En el tram valencià de la Via Augusta aquesta situació es dona també al riu Millars, a la vora del qual devia estar situada la posta *Sebelaci* (Roldán, 1975: 265), amb un topònim que expressa relació amb l'aigua (Arasa, Vicent, 1981: 24). En el cas dels rius més importants, aquesta localització s'explica per la necessitat de disposar d'un lloc de refugi per als viatgers quan resulta impossible travessar-los per anar molt crescuts.

Una vegada travessat el Xúquer per Albalat, mitjançant el qual situat entre els assentaments de l'Alter de la Vintivuitena i la Granja, un total de nou jaciments apareixen distribuïts al voltant d'un eix NE-SW configurat per la carretera CV-41 d'Albalat a Alzira, en part situat en el nucli urbà modern d'aquesta població: les Cases de Montcada, Tisneres, les Cases de Xixarà, carrer del Doctor Ferran, l'Alquerieta, les Escoles Pies, el Molí de Fus, la Font del Botet i el Jardí de la Taronja en l'antic Convent del Corpus Christi de Carcaixent. Al carrer del Doctor Ferran l'excavació d'una trinxera per al clavegueram posà al descobert la superposició del que s'ha interpretat com dos camins antics, l'inferior dels quals, situat a 2,5 m de profunditat, podria ser romà (Serrano Várez, 1987: 110-111). En el recinte andalusí d'Alzira les excavacions de Bazzana en 1979 i de Miralles en 1980 han permès descartar l'origen romà d'aquest assentament situat en un antic meandre estrangulat, que es correspon amb una fundació del darrer període califal, possiblement de la segona meitat del segle X (Butzer i al., 1983: 318). L'ocupació romana de la zona moderna de la població, en canvi, s'ha pogut documentar en l'excavació de les Escoles Pies.

A l'eixida d'Alzira, el Camí Fondo es dirigeix fins a Carcaixent i ha estat identificat amb el traçat de la Via Augusta per diversos autors. La presència del jaciment del Convent del Corpus Christi d'aquesta població referma la hipòtesi. A l'eixida de Carcaixent el camí que discorre paral·lel a la Séquia de la Coma, per la partida de la Calçada, segueix en direcció SSE i podria correspondre a la continuació del traçat de la via, però abans d'arribar al terme de la Pobla Llarga, en travessar la via del ferrocarril, gira lleugerament cap al sud i es desvia en direcció a Rafelguaraf. Entre la Pobla Llarga i Manuel, per on devia passar per aproximar-se a Xàtiva, no conserva cap traçat segur. Al Barranc de Barxeta, el Pont de l'Ase (la Pobla Llarga) es troba en el punt per on devia travessar-lo la via. Al sud d'aquest barranc un camí de traçat un poc irregular, paral·lel a la via del ferrocarril, que en un tram fa de partió entre els termes municipals de la Pobla Llarga i Manuel i després discorre a la vora de la Séquia de la Faldeta, pot correspondre al traçat de la Via Augusta.

El segon traçat s'identifica en tres llargues traces que poden correspondre a un mateix itinerari. Comença poc més avall de l'aiguabarreig del Magre amb el Xúquer i segueix per les Cases de Xixarà als peus del Barri de l'Alquerieta en direcció SE fins al Barri de Sant Francesc. A l'altura de

l'Ermida de Sant Salvador va girant cap al sud fins a adoptar una direcció SE després de travessar la carretera CV-50 que mantindrà al llarg del seu traçat. Després de travessar el Barranc de Barxeta, a la partida de Vilella, s'interromp, per a tornar a aparèixer més cap al sud en un tram rectilini entre els termes d'Alzira i Carcaixent fins al Barranc de la Vila, quan es torna a interrompre. Més endavant, a l'eixida de Carcaixent s'enfila recte fins a la vora de la via del ferrocarril. A grans trets, sembla tractar-se d'una gran desviació que a l'altura d'Alzira s'allunya del Xúquer cap a l'est buscant el peu de muntanya. Amb l'excepció de la notícia sobre les troballes de Vilella que ens ha comunicat A. Ribera, aquest traçat no té cap altre suport arqueològic.

L'existència d'un altre camí que des d'Algemés devia seguir pel marge esquerre del Xúquer l'han proposat diversos autors. Martínez Pérez (1987: 69) en planteja un traçat concret i fa una relació dels jaciments pròxims: després de travessar el Magre, devia seguir per la Creu Coberta, on devia passar pel riu Verd i continuar pel Camí del Toro fins a Alberic, tram en què es troben els jaciments del Sequer de Sant Bernat, el Pujol, Toro i Benifaraig; després devia seguir pel Camí d'Alcosser fins al gual de la Barca, travessar Castelló de la Ribera i pel Camí de Manuel arribar a aquesta població, tram en què es troba la necròpolis de les Foies. En relació amb aquest camí, Mateu (1991: 162-163, fig. 4) ha assenyalat que les divagacions del riu l'han tallat almenys en tres punts: Benimuslem, el Racó de l'Alborgí i les proximitats d'Alzira; el mateix ha succeït amb el camí que des d'Alzira anava fins a la Vall de Càrcer pel marge dret del riu.

En el període andalusí, la fundació d'Alzira converteix aquesta població en un fita del camí entre València i Xàtiva. Així es veu en l'obra del geògraf al-'Udrî en el segle XI que dona aquestes tres poblacions com a final d'etapa (Abid Mizal, 1989: 284); i en la del també geògraf al-Idrîsî en el segle XII, que de Xàtiva a Alzira dona 11 milles i d'Alzira a València 28 milles (Mizal, 1989, 92-93). D'altra banda, la presència del topònim Alberic, de l'àrab *Barid* ('posta') (Barceló, 1982: 74), deixa oberta la possibilitat d'un traçat del camí andalusí pel marge esquerre del riu.

Finalment, un altre camí que ha estat assenyalat per diferents autors devia començar a la Ribera remuntant el riu Magre cap a la Plana d'Utiel (Ledo i al., 2007: 139, 165-166, fig. 5, 27), amb la ciutat de la Carència (Turís) com a fita destacada en època ibèrica (Albiach i al., 2007: 114-117, fig. 14). Amb la fundació de la colònia *Valentia* el 138 aC i el desenvolupament de la seua xarxa viària, i sobretot en el període imperial amb la pèrdua d'importància de la Carència, aquest camí degué quedar desplaçat a un nivell secundari per la via que des d'aquella ciutat es dirigia cap a la Meseta (Arasa, Izquierdo, 2008: 270).

7. CONCLUSIONS

El caràcter fronterer del riu *Sucro* (Xúquer) en època romana, quan era el límit entre els convents jurídics Tarracense i Cartaginense, feu que la Ribera del Xúquer estiguera

dividida entre els territoris de *Valentia* i *Saetabis*. En el període imperial estigué ocupada per un important poblament rural disseminat que es coneix només de manera aproximada gràcies als treballs de prospecció i algunes excavacions. Les dificultats per a la localització dels assentaments antics en aquesta plana fluvial tenen el seu origen en la presència d'importants depòsits sedimentaris arrossegats per les revingudes del riu, més intenses des del període andalusí, que han deixat els nivells d'ocupació d'època romana a una profunditat entre 2 i 4 m en una franja entre 1,5 i 2 km a cada costat de l'actual llit del riu. Els canvis en el traçat del mateix riu i la intensa acció antròpica han contribuït a transformar intensament el paisatge.

Ja en època ibèrica els assentaments se situen en un nombre considerable al llarg d'una alineació de 30 km que s'estén per aquesta plana travessant el riu Xúquer. En època romana aquesta disposició es mantindrà al llarg d'un corredor on es concentra una bona part del poblament del període imperial, que es caracteritza per la seua densitat i pel seu caràcter disseminat. La vil·la dels Alters (l'Ènova), situada a l'extrem meridional d'aquesta plana i parcialment excavada, és l'assentament millor conegut i representatiu de les propietats rurals de l'aristocràcia setabense, de la qual sabem que pertanyia a *P. Cornelius Iunianus* mitjançant els epígrafs recuperats en el jaciment.

Aquesta concentració d'assentaments al voltant de l'actual carretera CV-50 és la que permet considerar que el traçat més probable de l'important eix de comunicacions que fou la Via Augusta per la comarca —que no podem fixar amb seguretat— és el que discorre per la banda est del riu entre les poblacions d'Albalat de la Ribera i Manuel, encara que fins ara no s'han trobat evidències epigràfiques o arqueològiques que ho confirmen. Possiblement la via travessava el riu Xúquer per Albalat, on degué haver un gual històric del qual perdura el topònim al costat sud del riu, ja en el terme municipal de Polinyà de Xúquer. A la vora nord del riu, l'assentament de l'Alteret de la Vintivuitena sembla el més adequat per a la reducció de la posta *Sucro*, tot i que la distància proporcionada pels itineraris de l'època suggereix un emplaçament situat més cap al sud.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. (1985). Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas. *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*. Alicante. 337-382.
- ALBIACH, R. i DE MADARIA, J. L. coords. (2006). *La villa de Cornelius*. Valencia.
- ALBIACH, R. i altres (2007). La Carència. La ciutat ibèrica. Hermsilla, J. (dir.). *Turís. Geografia, Història, Art*. València. 97-117.
- ARANEGUI GASCÓ, C. coord. (1996). *Els romans a les terres valencianes*. València.
- ARASA I GIL, F. (1986). Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià. *X Col·loqui de la Societat d'Onomàstica. BISO*, XXIII: 38-46.
- ARASA I GIL, F. (1992). Els mil·liaris del País Valencià. *Fonaments*, 8: 232-269.
- ARASA I GIL, F. (2004). Escultures romanes desaparegudes al País Valencià. *APL*, XXV: 301-344.
- ARASA I GIL, F. (2006). El trazado de la *Vía Augusta* en tierras Valencianas. *Catastros, Hábitats y vía romana. Paisajes Históricos de Europa (Proyecto Interreg 3C Vistoria)*. García Prósper, E. i altres (ed.). Valencia. 93-130.
- ARASA, F.; BELLVÍS, A. (2008). El territorio de *Saetabis*: poblamiento y vías de comunicación. *Història de Xàtiva, I, Prehistòria, Arqueología y Antigüedad*, Villaverde, V.; Pérez Ballester, J.; Ledo, A. (coord.). Xàtiva. 333-345.
- ARASA, F.; IZQUIERDO, I. (2008). Los hallazgos arqueológicos de 1827 en la construcción de la carretera de Madrid por Las Cabrillas (Buñol, València). *APL*, XXVII: 263-302.
- ARASA, F.; ROSSELLÓ, V. (1995). *Les vies romanes del territori valencià*. València.
- ARASA, F.; VICENT, J. A. (1981). Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa. *VI Col·loqui General de Toponímia i Antroponímia. BISO*, V: 22-28.
- ARIAS, G. (1987). *Repertorio de caminos de la Hispania romana*. Madrid.
- ARIÑO, E.; GURT, J. M.^a; PALET, J. M.^a (2004). *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*. Salamanca.
- BALIL, A. (1982). *Esculturas romanas de la Península Ibérica. V. Studia Archaeologica*, 71. Valladolid.
- BARCELÓ TORRES, C. (1983). *Toponímia aràbiga valenciana. Alquerías i castells*. Xàtiva.

- BLÁZQUEZ, A. (1892). Nuevo estudio sobre el Itinerario de Antonino. *BRAH*, XXI: 54-128.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO, A.; BLÁZQUEZ Y GIMÉNEZ, A. (1925). Exploraciones en las vías romanas de Bérvida a Asturias y de Cataluña, Valencia, y Jaén. *MJSEA*, 69. Madrid.
- BOIX, V. (1845). *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia*, I. Valencia.
- BROTONS YAGÜE, F. (1996). El Anónimo de Ravenna y la trama viaria del Levante español. Ensayo de Interpretación y restitución. *Actas del XXIII CNA*. Elche. 69-76.
- BRU I VIDAL, S. (1963). *Les terres valencianes durant l'època romana*. València.
- BUTZER, K. W.; MIRALLES, I.; MATEU, J. (1983). Las crecidas medievales del río Júcar según el registro geo-arqueológico de Alzira. *Cuadernos de Geografía*, 32-33: 311-332.
- CARMONA GONZÁLEZ, P. (1991). Interpretación paleohidrológica y geoarqueológica del substrato romano y musulmán de la ciudad de Valencia. *Cuadernos de Geografía*, 49: 1-14.
- CARMONA GONZÁLEZ, P.; FUMANAL GARCÍA, M. P. (1984). Notas sedimentológicas sobre el poblado de Benivaire. *Cuadernos de Geografía*, 35: 153-162.
- CAVANILLES PALOP, A. J. (1795-97). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832). *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*. Madrid.
- CHEVALIER, R. (1997). *Les voies romaines*. Paris.
- CHOFRE NAVARRETE, M. L. (1995). Aproximación a Sucro a partir de las fuentes escritas. *Primeres Jornades d'Estudis de Cullera*. Cullera. 55-81.
- CORELL, J. (2005). *Inscripcions romanes del País Valencià. II. 1. L'Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2. Els mil·liaris del País Valencià*. València.
- CORELL, J. (2006). *Inscripcions romanes del País Valencià. III. Saetabis*. València.
- CORSI, C. (2000). *Le Strutture di Servizio del Cursus Publicus in Italia. Ricerche Topografiche ed Evidenze Archeologiche*. BAR IS 875.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36). *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*. Madrid.
- CUVEIRO PIÑOL, J. (1891). *Iberia Protohistórica*. Valladolid.
- DE PEDRO MICHÓ, M. J. (1988). L'església i despoblat de Ternils (Carcaixent). *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*. Almussafes. 45-61.
- DIAGO, F. (1613). *Anales del Reyno de Valencia*. Valencia.
- ESCOLANO, G. (1610). *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, I. Valencia.
- ESCRIVANO, J. M. (1767). *Itinerario español, o Guía de caminos para ir desde Madrid á todas las Ciudades y Villas más principales de España; y para ir de unas ciudades á otras; y á algunas Cortes de Europa*. Madrid.
- ESTRABÓ: MEANA, M.ª J., PIÑERO, F. (1992). *Estrabón. Geographia. Libros III-IV*. Biblioteca Clásica Gredos. Madrid.
- FERNÁNDEZ GUERRA, A. (1875). Discurso leído ante la Academia de la Historia en la recepción del Sr. D. Juan de Dios de la Rada y Delgado. Contestación de D. Aureliano Fernández-Guerra y Orbe. *Memorias de la RAH*. Madrid.
- FERRANDO I FRANCÉS, A. dir. (1979). *Llibre del Repartiment de València*. València.
- FITA, F. (1883). Antigüedades romanas de Valencia. *BRAH*, III: 51-64.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. (1927). Salteri Arqueològic. De com se perden els camins antics. *Diario de Valencia*, 8 de juliol i 12 d'agost. Valencia.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1996). Centuriations, *Alquerias* et *Pueblas*. Éléments pour la compréhension du paysage valencien, *Les Formes des Paysages 2. Archéologie des parcelaires*. Paris. 155-166.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2001). *El mundo funerario romano en el País Valenciano. Monumentos funerarios y sepulturas entre los siglos I a. de C. - VII d. de C.* Madrid-Alicante.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2002). *Las formas de los paisajes mediterráneos (Ensayos sobre las formas, funciones y epistemología parcelarias: estudios comparativos en medios mediterráneos entre la antigüedad y época moderna)*. Jaén.
- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (2007). La huerta cuando no lo era. La configuración histórica del territorio de Valentia. Hermosilla, J. (dir.). *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: L'Horta de València*. Valencia. 45-59.
- GRENIER, A. (1934). *Manuel d'archéologie gallo-romaine. 2. L'archéologie du sol. 1. Les routes*. Paris.
- HORTELANO UCEDA, I. (1997). *Memoria de la intervención arqueológica en terrenos anejos a la Estación de la FFGV de Castelló de la Ribera (la Ribera Alta)*. Inèdit.

- LABORDE, A. DE (1808). *Itinerario descriptivo de las provincias de España. Reino de Valencia*. Valencia.
- LEDO, A. i altres (2007). Protohistòria y Edad Antigua. Hermsilla, J. (dir.). *Historia de Buñol*. Valencia. 129-172.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1980). Las tierras valencianas hasta el final del Principado de Augusto. El Alto Imperio. *Nuestra Historia*, II. Valencia. 47-126.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1983). Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano. *Lucentum*, II: 225-242.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1889). *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, II. Barcelona.
- LÖHBERG, B. (2006). *Das «Itinerarium provinciarum Antonini Augusti». Ein kaiserzeitliches Strassenverzeichnis des Römischen Reiches*. Berlin.
- LÓPEZ ELUM, P. (2002). *Castillos valencianos en la Edad Media. Materiales y técnicas constructivas*. Biblioteca Valenciana. València.
- MADOZ, P. (1849). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, XIV. Madrid.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1984). *Carta arqueológica de La Ribera*. Alzira.
- MARTÍNEZ PÉREZ, A. (1987). *Les Cases de Montcada (Alzira, Valencia)*. Alzira.
- MATA PARREÑO, C. (2001). Límites y fronteras de la Edetania. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIV: 243-272.
- MATEU BELLÉS, J. (1980). El llano de inundación del Xúquer (País Valenciano). Geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas. *Cuadernos de Geografía*, 27: 121-141.
- MATEU BELLÉS, J. (1983). Aluvionamiento medieval y moderno en el llano de inundación del Júcar. *Cuadernos de Geografía*, 32-33: 291-310.
- MATEU BELLÉS, J. (1991). Cambios seculares de la agradación aluvial y de la meandrización en la Ribera Alta del Xúquer. *Cuadernos de Geografía*, 50: 147-169.
- MATEU BELLÉS, J.; MARTÍ OLIVER, B. (1987). El registre geoarqueològic de l'ermita de Ternils (Ribera del Xúquer). *Debats*, 21: 20-21.
- MILLER, K. (1916). *Itineraria Romana. Römische reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*. Leipzig.
- MIZAL, J. A. (1989). *Los caminos de Al-Andalus en el siglo XII*. Madrid.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (1979a). *Aportación al estudio de las vías romanas en el País Valenciano*. Universitat de València. Tesi de Llicenciatura.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (1979b). El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio. *Saguntum*, 14: 139-164.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (2002). *La vía Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana*. 2 vols., Serie Arqueológica, 19, RACV.
- OROVAL TOMÁS, V. (1980). El poblament de Carcaixent. *I Congreso de Historia del País Valenciano*, II, València: 49-62.
- OROVAL TOMÁS, V. (1986). Onomàstica de Carcaixent. *X Col·loqui de València. BISO, XXIII*: 177-209.
- OROVAL TOMÁS, V. (1988). El poblament dels territoris del terme de Carcaixent en els temps anteriors a la Reconquesta. *Al-Gezira*, 4/5: 9-24.
- PELUFO, V. (1931). Alcira sucesora de la Sucro ibérica. *ACCV*, VIII: 21-33.
- PÉREZ BALLESTER, J. coord. (2006). De la *Saitabi* ibérica a la *Saetabis* romana. Hermsilla, J. (dir.), *Història de Xàtiva*, I. València: 137-164.
- PÉREZ BALLESTER, J.; BORREDÁ, R. (1998). El poblamiento ibérico del Valle del Canyoles. Avance sobre un proyecto de evolución del paisaje en la comarca de la Costera (Valencia). *Saguntum-PLAV*, 31: 133-152.
- PÉREZ BALLESTER, J.; BORREDÁ, R. (2004). La Carraposa (Rotglà i Corbera - Llanera de Ranes). Un lugar sacro de culto ibérico en el valle del Canyoles (La Costera, València). *Madrider Mitteilungen*, 45: 274-320.
- PÉREZ BALLESTER, J.; BORREDÁ, R. (2006). Un assaig sobre el territori i el poblament ibèric de Saitabi. *Primer Congrès d'Història de la Costera*, València: 125-140.
- PINGARRÓN SECO, E. (1981). Rastreo de una 'centuriatio' en la zona sur de la huerta de Valencia. *Cuadernos de Geografía*, 29: 161-176.
- PLA, E.; MARTÍ, B. (1988). L'arqueologia de la Ribera del Xúquer. Estat actual de la investigació. *Actes de la IV Assemblea d'Història de la Ribera. L'escenari històric del Xúquer*. L'Alcúdia: 35-46.
- PLINI EL VELL: IAN, L.; MAYHOF, C. (1967). *C. Plini Secundi Naturalis Historia. Libri I-VI*, I. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Stuttgart.
- RE: WISSOWA, G., KROLL, W., MITTELHAUS, K. (1883 ss). *Pauly's Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

- RIBERA I LACOMBA, A. (2003). El papel militar de la fundación de Valentia (138 a.C.): historia y arqueología. *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*. León. 363-389.
- RIPOLLÈS, P. P. (1992). Las balsas romanas de Benifaraig (Alberic, València). *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*. Trabajos Varios del SIP, 89: 397-410.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975). *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Valladolid-Granada.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. M. (1979). Anotacions a la toponímia de la Ribera del Xúquer i encontorns. *Cuadernos de Geografía*, 24: 1-25.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. M. (1992). Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certes. *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*. Trabajos Varios del SIP, 89: 619-637.
- SAAVEDRA, E. (1863). *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de don Eduardo Saavedra el día 28 de Diciembre de 1862*. Madrid.
- SALES, A. (1766). *Declaración de una columna del Emperador Adriano descubierta en la vega de Valencia*. Valencia.
- SANCHIS DEUSA, C. (1993). *Els ponts valencians antics*. València.
- SANCHIS DEUSA, C. (1997). Els camins valencians de la segona meitat del segle XVIII i les *Observaciones* de Cavanilles. *Cuadernos de Geografía*, 62: 455-483.
- SANCHIS SIVERA, J. (1920). *La diócesis valentina*. Valencia.
- SANTANDREU GIMENO, M. C. (1966). La necrópolis romana de 'les Foies' (Manuel, Valencia). *APL*, XI: 197-206.
- SCHULTEN, A. (1940). *Las guerras de 72-19 a. de J. C. Fontes Hispaniae Antiquae*, V. Barcelona.
- SCHULTEN, A. (1955). *Estrabón. Geografía de Iberia. Fontes Hispaniae Antiquae*, VI. Barcelona.
- SERRANO VÁREZ, D. (1987). *Yacimientos ibéricos y romanos de la Ribera (Valencia. España)*. Serie Arqueológica. ACV, 12.
- SERRANO VÁREZ, D.; SERRANO SÁNCHEZ, R. (1987). Una moneda romana de la necrópolis del Camí d'Albalat (Alzira, Valencia). *Al-Gezira*, 2: 57-70.
- SILLIÈRES, P. (1990). *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*. Paris.
- SOLDEVILA, F. ed. (1971). *Les Quatre Grans Cròniques. Crònica del Rei Jaume I el Conqueridor*. Barcelona.
- TARRADELL, M. (1965). Prehistòria i Antiguitat. *Història del País Valencià*, I. Barcelona: 15-206.
- TARRADELL, M. (1973). Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia. *PLAV*, 9: 89-98.
- TOVAR, A. (1989). *Iberische Landeskunde. 3. Tarraconensis*. Baden-Baden.
- VENTURA CONEJERO, A. (1975). Inscripciones romanas de la provincia de Valencia. *APL*, 14: 229-250.
- VILLUGA, P. J. (1546). *Repertorio de todos los caminos de España*. Medina del Campo.